

صوفي شاه عنايت جو شاه لطيف تي فکري اثر

Intellectual Influence of Shah Inayat on Shah Latif's thought

Abstract:

Shah Inayatullah Shaheed a Sufi by nature was a great reformer of early eighteenth century in Sindh. He distributed all his Jagir (fiefdom) to poor peasant community of lower Sindh of that time. His popular slogan which became key reforming act later was that the real ownership of land belongs to those who rear the land; every farmer has full right over his land which he cultivates. In those early days, Sindh was governed by different Mughul emperors who assigned political powers in different parts of Sindh. The lower Sindh remained under the rule of Nawab Azam Khan while Northern Sindh was under the rule of the Abbasis who had rights to impose and collect the taxes on revenue generation. Shah Inayatullah Sufi introduced agro-economic reforms to maintain the financial condition of poor farmers. Because of his land reforms initiatives, he got immense popularity among peasants of that area. The feudals and Pirs (spiritual leaders) got threatened due to these reforms. Their economic dominancy was faced with a great danger. They started many conspiracies to hamper these reforms to continue the status quo. Under this situation, the time came when Nawab Azam and Army of Kalhora fought a full length war for four months at Jhoke Sharif. Being tired, the Kalhoras and also Mughuls approached Shah Inayatullah for immediate cessation of war and for restoration of peace. But it was a great conspiracy where Shah Inayat and his associates were martyred on 7th January 1718. The Shah of Bhit was very much influenced by the Sufi Shah Inayatullah, who was his contemporary. This article tries to prove the intellectual relationship of Shah Abdul Latif with Shah Inayat.

شاه عنايت جي جنم جو سال معلوم نه آهي، سندس والد مخدوم فضل الله، هڪ الله لوڪ درويش صفت انسان هو. هنن جي وڏن ۾ هڪ پُزرگ، مخدوم صدهو لانگاه، نصريه واهڻ، نتي ضلعي جي بنوري پرڳڻي جو رهواسي هو. هنن جو نسلي لاڳاپو ڏکڻ کان وٺي، اتر سنڌ - اڳوڻي سنڌ جي گاديءَ واري هنڌ ملتان تائين، پکڙيل لانگاه قبيلي سان هو.

آخري مغل شاهي دور ۾، نواب اعظم خان، نٽي جو نواب (1132ھ/1715ع - 1720ع ۾) مقرر ٿيو. انهن ڏينهن ۾ ڏکڻ سنڌ ۾ ڏڪار منهن ڪڍيو جيڪو ساندھ چار سال (1715ع - 1718ع) تائين جاري رهيو.

اُتر سنڌ ۾ ڪلهوڙا حڪومت جو بنياد 1701ع ۾، مغلن جي مقاطيدار طور پئجي چڪو هو. ماڻهو ڍل ڀرڻ جوڳا نه رهيا هئا ۽ ’تنگ آخر جنگ‘ واري پهاڪي موجب، هنن جهوڪ شريف ۾ شاهه عنايت جي اڳواڻيءَ ۾، مغل شاهي ۽ انهن جي ساٿارين جي عوامي پٽ ڪوهه ۽ استحصال خلاف سنڌ جي اصلوڪي عوام جي خوشحالي ۽ گڏيل پوکي راهي ڪرڻ وارو هڪ عملي ۽ مثالي اتحاد جوڙيو. ڏکڻ سنڌ ۾ انهيءَ مغل حڪومتي دور (1591-1738ع) جي معاشي صورتحال بابت مختصر نموني ’نوڀد فڪر‘ ۾ سبط حسن لکي ٿو ته:

”سن 1591ع ۾ سنڌ کي اڪبر بادشاهه جي حڪم هيٺ فتح ڪيو ويو ۽ مرزا جاني بيگ کي ان جو غير حاضر حڪمران تسليم ڪيو ويو. ان کان پوءِ هن جو پٽ مرزا عيسيٰ ترخان سنڌ جو ڏن ڏيندڙ ٻيو حڪمران تسليم ڪيو ويو. هن جي مرڻ بعد، 1614ع ۾ جهانگير پاران، سنڌ کي الڳ صوبو بڻايو ويو. ڏکڻ سنڌ جي نٽي ۾ 1614ع کان 1732ع تائين، 118 سالن ۾ ستھٺ نواب ۽ صوبيدار آباد ٿي ويا ۽ انهن جو سراسري مدو ڏيڍ سال کان مٿي نه هو. ڪيترا نواب ته دهليءَ کان نٽي آيا ئي ڪونه، هنن پنهنجا نائب موڪلي ڇڏيا. سنڌ جو هيڪلو وڏو لاهري بندر ’خالصه جاگير‘ ۾ آندو ويو. ان سان، صوبي جي مالي اُپٽ بنهه گهٽجي وئي. سن 1732ع ۾ دهلي حڪومت پاران، نواب امير خان کي سڄو سنڌ صوبو جاگير طور ڏنو ويو. هن، ان کي نيڪي ۾ دلير خان حوالي ڪيو. دلير خان جي مرڻ کان پوءِ صادق علي خان کي ڏنو ويو. هن کي محصولن ۽ ڍلن جي اوڳاڙيءَ ۾ نقصان ٿيو. ته هُن، ڏکڻ سنڌ، 1738ع ۾، ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي جي حوالي ڪئي.“⁽¹⁾

ڪيٽ ڪيٽينڊڙ جا اسلامي حق: اسلام ۾ زرعي زمين جي مالڪي رڳو پوکيندڙ وٽ هوندي آهي، سا به ايسٽائين، جيستائين هو زمين تي پوکي راهي ڪري سگهندو. شاهه عنايت، انهيءَ اصول ۽ مٿي تي هلندي، زمين، پوکيندڙن جي حوالي ڪندي نظر اچي ٿو. ’ڪيٽي ڪيٽينڊڙ جي آهي‘ واري اها ڳالهه، لينن ۽ مائوزي تنگ واري انقلاب کان پري به سؤ ۽ اڍائي سؤ ورهيه اڳاٽي آهي.

مولانا محمد تقی امینی، هدايه، باب المزارعتہ جي حوالي نعمان بن ثابت امام

ابوحنيفه (80ھ/699ع – 150ھ/767ع) جي حوالي سان لکي ٿو ته:

”لا تجوز المزارعة والمساقاة عندا بن حنيفة“

[بنيون ۽ وٺ (باغ) بٽائي تي ڏيڻ بئي ڳالهيون امام ابوحنيفه وٺ
ناجز آهن.]⁽²⁾

هو مزارعت (هاري) ۽ مساقاة جي وچ ۾ فرق ٻڌائيندي لکي ٿو ته:

”اَن اُپائيندڙ بنيءَ جو بٽئي تي ڏيڻ، ’مزارعت‘ آهي ۽ ڦلدار باغ

بٽئي تي ڏيڻ وارو معاملو ’مساقاة‘ آهي....“

امام ابوحنيفه جو آخري وقت، انهيءَ هاري واري حق بابت ڏنل

فتويٰ جي ڪري نظربنديءَ ۾ گذريو هو. هن جي وفات به انهيءَ

نظربنديءَ واري حالت ۾ ٿي هئي.

”هن جي ٻن شاگردن/امام يوسف رحه ۽ امام محمد ان جي جواز ۾

فتويٰ ڏني.“⁽³⁾

مولوي محمد تقى اميني، ڪتاب، ’اسلام ڪا زرعي نظام‘ ۾ لکي ٿو ته:

”حضرت بلال بن حارث کي رسول ﷺ عتيق جي ماڻهي ڏني هئي.

ان زمين بابت حضرت عمر رضه پاران، آباد ڪيل زمين کان

وڌيڪ غير آباد زمين خلافت (رياست) جي حوالي ڪرڻ جو

حڪم ڏنو هو ته: ”جيئري زمين آباد ڪري سگهين، اوتري آباد

ڪر، باقي خلافت جي حوالي ڪري ڇڏ.“⁽⁴⁾

حضرت طلحه رضه کي قطع زمين بابت حضرت عمر رضه ايسٽائين به چيو هو ته:

”اهذا كله لك دون الناس“

چا هي سڀ توکي ملي وڃي ۽ ٻيا محروم رهن.⁽⁵⁾

شاهه ولي الله، ان بابت چيو آهي ته:

”ولا يقطع الا قدر ايتاقي العمل عليه“

ايترو مقدار ۾ قطيعيه (زمين ٽڪرو) ڏنو وڃي، جنهن تي هو

سولائيءَ سان ڪم ڪري سگهي.“⁽⁶⁾

هن مسلم بخاريءَ جي حوالي سان لکيو آهي ته، رسول ﷺ فرمايو ته:

”لا يتاع ولا توهب ولا تورث“

(7) (اها زمين وڪرو نه ڪئي وڃي، نه سوکڙي ۽ وراثت ۾ ڏني وڃي).

مولانا محمد تقی امینی، 'اسلام کا زرعی نظام' ۾ لکي ٿو ته:

”امام ابوحنيفه ساڳيو سلسلو اختيار ڪيو جيڪو خلافت جي زماني ۾ هو. هن، ماڻهن کي ان ڪري منع ڪئي جو ان ڳالهه مان ناجائز فائدو وٺي هارين جي محنت کي ڪاٽڻ وارو طبقو نه پيدا ٿئي.“ (8)

شاهه عنايت جي تعليم ۽ تربيت: شاهه عنايت شهيد، هڪ سچو ۽ حقيقي صوفي انسان هو. شاهه لطيف جي ٻوليءَ ۾ هو ’فنا في الشيخ‘ جي انهيءَ منزل تي پهتل نظر اچي ٿو جتي صوفي، ”ري لانگوتيءَ لب، پاڇي ڪن نه پاڻ سين.“ واريءَ حقيقت جي تصوير بڻجي ويندا آهن ’ديوان عطا‘ جي مقدمي ۾ سيد مطيع الله راشد، ’برهانپوري‘ لکيو آهي ته:

”شاهه عنايت الله کي شيخ عبدالملڪ شيخ دکن (غالباً گلبرگ) کان بيعت ۽ خلافت مليل هئي. شاهه صاحب صوفياڻي طريقي موجب، ”فنا في الشيخ“ جي منزل مان لنگهي چڪو هو. جنهن ۾ مريد، مرشد جي ذات ۾ محو ٿي وڃي ٿو ۽ هو هر نمودار چيز کي شيخ يا مرشد ئي سمجهڻ لڳندو آهي، بلڪ مرشد کي معبود ۽ مسجود پڻ سمجهيو ويندو آهي. انهيءَ اصول جي بنا تي وٽن تعظيمي سجدو ڪرڻ به رائج هو.“ (9)

سبط حسن، ’نوڀد فڪر‘ ۾ سندن طريقت واري تعليم حاصل ڪرڻ بابت لکي ٿو ته:

”شاهه عنايت الله صوفي، شروعات کان وٺي حق جي ڳولا ۾ وڏو سير ۽ سفر ڪيو ۽ گهڻي وقت کان پوءِ دکن وڃي ’شاهه عبدالملڪ‘ سان ملاقات ڪئي ۽ سندن صحبت مان فيض پرائي، ڪري دهليءَ جو رخ ڪيو ۽ اُتي هڪ بزرگ، شاهه غلام محمد کان ظاهري علم جي تعليم حاصل ڪئي. هي استاد، پنهنجي شاگرد سان گڏ نئي هليو آيو. شاهه غلام محمد کي شريعت کان وڌيڪ طريقت جو رستو پسند هو. ان ڪري نئي جي عالمن، انهن

تي تعزير مڙهي شرعي عدالت ۾ پيش ڪيو. الله وارن کي سدائين عالمن کان تڪليفون پهتيون آهن.“⁽¹⁰⁾

اهڙي صورت حال کي ڏسندي شاهه عنايت الله، کين دهلي واپس ورتو جو مشورو ڏنو ۽ هو دهلي هليو ويو.

شاهه عنايت ۽ پوکي راهي جو نظام: سيد مطيع الله راشد، ’برهانپوري‘، ديوان عطا جي مقدمه ۾ شاهه عنايت الله پاران پنهنجي جاگير تي، هاري دوست نظام جي جي ابتدا آڻڻ، هارين جي خوشحاليءَ ۽ تر جي پيرن ۽ زميندارن ۾ مخالفت پيدا ٿيڻ بابت لکي ٿو ته:

”جهوڪ شريف ۾ سنڌ جو مشهور بزرگ ۽ مشائخ عصر، شاهه عنايت الله صوفي، پنهنجن فقيرن جي جماعت سان گڏ رهندو هو. شاهي فرمانن موجب کين جاگير مليل هئي، جا پاڻ پنهنجن فقيرن جي حوالي ڪري ڇڏي هئائون. فقير اها زمين پوکيندا هئا، ۽ آرام سان پيا زندگي ڪڍيندا هئا. فقيرن جي خوشحالي ڏسي، غريب ۽ تنگ دست ماڻهو شاهه صاحب وٽ اچي رهڻ لڳا. انهن ۾ ڪي ماڻهو بلڙيءَ جي ساداتن جا نوڪر ڇاڪر ۽ هاري هئا. ايترن ماڻهن جي نڪري وڃڻ ڪري، بلڙيءَ جي ساداتن جون محفلون ٿڌيون ٿينديون ويون ۽ شاهه عنايت الله صوفيءَ جي خانقاهه ۾ ڏينهن ڏينهن رونق وڌندي وئي، ۽ وڻن چڱو خاصو اجتماع گڏ ٿي ويو. سادات انهيءَ تي باهه ٿي ويا، ۽ انهيءَ ڳالهه، ٻنهي جي وچ ۾ دشمنيءَ جو بنياد وڌو.“⁽¹¹⁾

شاهه عنايت جهوڪ واري، انهيءَ دور جي هارين جي حالت زار جو ڳوڙهو مشاهدو، حيدرآباد دکن مان تعليم پرائي موٽڻ بعد ڪيو ته ڏاڍو زميندار ڪهڙيءَ ريت هاريءَ جي سڄي محنت قرضن ۽ ٻين ڏيتين ليتين جو عذر بڻائي، ڪٽي ويندو هو. ان بابت سيد حسام الدين شاهه راشدي لکي ٿو ته:

”شاهه عنايت، پنهنجي اباڻي زمين کي گڏيل ملڪيت قرار ڏيئي، پيداوار تي مساوي حق ۽ حصي جي رٿا تي (پاڻ) ۽ مريدن، ڳوٺاڻن ۽ پاڙيسرين کي گڏي، انهيءَ اسڪيم تي عملي قدم ڪيو. سندس ڳوٺاڻا، سندس اهل خاندان ۽ سندس مريد يا هاري ناري گڏجي

زمين ۾ هر ڪاهيندا هئا. آمدنيءَ ۽ پيداوار تي سڀني جو گڏيل حق هو ۽ ونڊڻ وقت هر ڪو هڪ جيترو ان ورهائي ڪڍندو هو. اهو تجربو ڪامياب ٿيو. انهيءَ رٿا ۾ شامل ٿيل ماڻهو مطمئن ٿي ويا ۽ سندن اقتصادي حالت سڌرندي وئي، هر ڪوريان ڪيان ڏسڻ ۾ آيو ٿي.“ (12)

انهيءَ دور ۾، ڏڪر جي ماريل سنڌ ۾ ڪٿي به پوکي راهي ڪندڙن ۾ خوشحالي نه هئي، رڳو صوفي شاهه عنايت لانگاهه جي علائقي ۾ هڪ مثالي خوشحاليءَ وارو سماج موجود هو. ان ڪري عام ماڻهن جي پٽ ڪوهه ۽ استحصال ڪندڙن کي اها ڳالهه نٿي وڻي. ٻئي طرف سنڌ جا ڪڙمي ۽ هاري جيڪي اڳي ئي ڌارين: ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي سوا ٻه سو ورهين (1522-1738ع) تائين واري دور وارن حڪمرانن جي ظالم حڪومتن هٿان پيڙهجي چڪا هئا. سي شاهه عنايت جهوڪ واري جي جهنڊي ۽ نعري ’ڪيتي ڪيڙيندڙجي آهي‘ هيٺ اچي گڏ ٿيا.

الله سنڌي راڄ ۾ جو ڪيڙي سو ڪائي،

واءِ تنين کي واءِ، جي پوک پرائي ڏوتيا.

سيد حسام الدين شاهه راشدي پنهنجي هڪ مضمون، ’سنڌ جو پهريون زرعي سڌارڪ، شاهه عنايت صوفي‘ ۾ ان دور جي طبقاتي ۽ ڌارين جي حڪمراني جي ور وڇڙهيل، سنڌي سماج جو نقشو پيش ڪري ٿو ته:

”سنڌ جون مقامي قوتون، وڏيرن، زميندارن، پيرن ۽ مغل ڪامورن تي ٻڌل هيون. باهمي نفاق، مسهائپ ۽ حسد، بغض ۽ عناد جي باوجود، سنڌ جي غريب عوام تي انهن ئي سڀني قوتن جو گڏيل قبضو هو. جنهنڪري هتان جي رهاڪن جو جسم غلام، ذهن مفلوج، ڪچڙ پچڙ جي قوت سلب ۽ سڀيئي انساني حق کانئن ڪسيل هئا. سنڌ، هڪ عجيب غريب بحراني ڪيفيت ۾ مبتلا هئي، ۽ بيان ڪيل حالتن، سنڌ جي اقتصادي حالت حد کان زياده، زبون ۽ بدتر ڪري ڇڏي هئي. آبِ رسانيءَ جو سلسلو پوريءَ ريت ڪونه هو. نه چارن پيچرن کان سواءِ آمدرفت لاءِ ڪي عام رستا ۽ شاهي سڙڪون هيون، افلاس، تنگدستي ۽ بڪ جي پيڙا انتها تي

پهچي چڪي هئي. ڪنهن به مظلوم جو سڏ ۽ واڪو ڪونه ٿي
سڻيو.“⁽¹³⁾

پير حسام الدين شاهه راشدي انهيءَ مغل حڪومتي دور، بکر۔ اُتر سنڌ ۾
(1575-1679ع) ۽ ڏکڻ سنڌ ۾ (1591-1738ع) بابت ڪتاب، ’گالهيون ڳوٺ وٽن
جون‘ ۾ نت ڏيندي لکي ٿو ته:

”جهوڪ جا هاري ۽ آبادگار شاهه عنايت جي سربراهيءَ ۾ مغل
نوابن جي جارحانه حملي خلاف، منظم طور وڙهيا. جڏهن مغل
نوابن کي پنهنجيءَ شڪست جو يقين ٿي ويو ته نواب اعظم خان
قرآن جو وچ ۾ واسطو رکي، شاهه عنايت کي صلح لاءِ نٿي ۾
گهرايو. ساڻس اهوئي ڪيائون، جيڪو منصور جو مَرڪ هو يا
جيڪو سرمد سان ٿي چڪو هو.“⁽¹⁴⁾

دهليءَ جي ظالم حڪومت ۽ هڪ شاعر جو قتل: ان دور جو مزاحيه شاعر، جعفر زٽلي
جيڪو ماڻهن کي ڪلاٽڻ جو ڪم ڪندو هو. دهليءَ جو مغل حاڪم، شهنشاهه ’فرخ
سير‘ جيڪو 1713ع کان 1719ع تائين دهلي سلطنت جو حاڪم رهيو، هڪ وڏو
ظالم ۽ عياش حڪمران هو. هن پنهنجي سڳي چاچي کي قتل ڪري اقتدار حاصل
ڪيو ۽ هر انهيءَ انسان کي مارائيندو ۽ طرح طرح جون سزائون ڏيندو هو. جنهن ۾
زبان ڪپڻ، انڌو ڪري قيد خاني ۾ رکڻ ۽ ٻيون عقوبتون ڏيندو هو. هن جي دور ۾
ايسٽائين جو شاعر به محفوظ نه هئا. ان ريت هي مزاحيه شاعر، جعفر زٽلي به هڪ
ننڍڙي پوڳ ڪرڻ سبب بي موت قتل ڪيو ويو.

دهليءَ تي فرخ سير پنهنجي حڪومتي سڪي (Coin) تي هي شعر لکرايو هو:

”سِڪَ زد از فضل حق برسيم وزر۔ پار شاه بحر و بر فرخ سير“

جنهن جي هجو جعفر زٽلي هن ريت لکي ٿو ته:

سِڪَ زد بر گندم و موڻه مٽر۔ بادشاه پشه ڪش فرخ سير

(ميجر مار بادشاهه فرخ سير ڪٽڪ، ماه ۽ مٽر جي دال تي محصول جي مهر لڳائي
رهيو آهي).⁽¹⁵⁾

اُسرندڙ ڪلهوڙا حڪومتي دور: ڪلهوڙن زوال پذير دهليءَ جي مغل بادشاهت کان
اقتدار پنهنجي مريدن جي طاقت جيڪا عسڪري پڻ هئي، ذريعي حاصل ڪيو. ايم.

ايڇ. پنهور 'سنڌ جي ريجائي تاريخ جا ڇهه هزار سال' ۾ هن جو مختصر وچور هن ريت ڏنو آهي ته:

”ميان دين محمد ڪلهوڙي جي مغلن وٽ گرفتار هوندي، به ميان يار محمد معزالدين جي مغل لشڪر کي نئين گاج جي ڪپر تي دادو ۽ جوهي تعلقن جي سنڌي وٽ شڪست ڏني، پر ستت ئي مغل گورنر سان ٺاهه ڪيائين، مغلن کان سبي ۽ ڪچي پڻ پابنديءَ سان ڏنڻ پري ڏيڻ عيوض ورتائين. نئي جي گورنر اعظم خان صوفي شاهه عنايت خلاف ساڻ ڏيڻ عيوض، جنهن جي جهوڪ ۾ هجڻ اُتان جي زميندار ۽ بلڙيءَ جي سيدن جو لُڪيءَ ۾ ساهه ڪري ڇڏيو هو. کيس انعام ۾ لاکڙي، ڏندو، حجم، دورانڪ، رجب، پيسر، پاڇڻ، ٿور، ڏب، جهول وغيره هاڻوڪا اُتر نوابشاهه، سيوهڻ، ڪوٽڙي، محال ڪوهستان، نٿو ۽ ڪراچي تعلقا ڏنا ويا. مغل دربار پاران کيس منصدار ۽ دهلي دربار جو نظام بڻايو ويو“⁽¹⁶⁾

”ڪلهوڙا، حڪمران، سياسي دربرداري واري زماني ۾ بلوچستان جي بروهيين ۽ ڏکڻ پنجاب جي سرائين ۾ پيري مريديءَ جي ڪري سگهه حاصل ڪري چڪا هئا، ۽ انهن کي 1701ع ۾ دهليءَ جي مغل حڪومت پاران اُتر سنڌ ۾ نائب طور مقرري ملي، اهڙيءَ صورتحال ۾ جڏهن سنڌ جا ٻه آزاديءَ جا مرڪز اُتر سنڌ جا ڪلهوڙا ۽ ڏکڻ سنڌ جا لانگهه، قومي آجپي لاءِ جهيڙيندي به هڪ ٻئي جا پرجهلا بڻجي نه سگهيا. محمد ابراهيم جويو ڪتاب ’شاهه سچل سامي‘ ۾ لکي ٿو ته:

”سنڌ ۾ مغل تسلط جي ڪرندڙ عمارت، ڪرندي ڪرندي به سنڌ جي ٻن آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ مرڪزن کي پاڻ ۾ ٽڪرائي، پنهنجو پاڻ بچائي وئي ۽ سڄا سارا ويهه سال ان کان پوءِ اُها جيئن جو تئين سنڌ جي ماڻهن جي ساهه تي چڙهي بيٺي رهي.“⁽¹⁷⁾

جويو صاحب ساڳئي ڪتاب ۾ اڳتي لکي ٿو:

”ڪلهوڙا، سنڌ جي اصلوڪن رهاڪن جو هڪ مک قبيلو هئا، جيڪي سنڌ جي ٻين پاڻ جهڙن مک قبيلن وانگر سدائين سنڌ جي ڌارين حڪمرانن جي خلاف پنهنجي منهن وڙهندا رهندا هئا.“⁽¹⁸⁾

ڪتاب ’شاهه سچل سامي‘ ۾ جويو صاحب، ڪلهوڙن پاران قومي اتحاد

جوڙڻ بابت وڌيڪ لکي ٿو ته:

”سندن پهرئين وڏي ڄام چنوءَ (1220ع) جو تاريخ ۾ ذڪر هڪ نهايت معتبر راج جي چڱي مڙس جي حيثيت ۾ ڪيو ويو آهي. هن سيوهڻ کان ڇهه ڪوهه پري جهانگارا باجارا جا شهر ٻڌايا، هوستن مڪ قبيلن: ڪوريجن، سهتن، چنن، سمن، مهن، بلالين ۽ ڏهرن جو پڳدار هو.“⁽¹⁹⁾

جويو صاحب، سنڌ جي تاريخ جي سڀ کان اهم انهن راجن جي قومي اتحاد بابت لکي ٿو ته:

”سنڌ جي تاريخ ۾ هيءُ پهرين خبر ملي ٿي، جڏهن مختلف ۽ هڪ کان وڌيڪ قبيلن گڏجي وسيع قومي اتحاد طرف وڪ ڪٽندي ڏسجن ٿا.“⁽²⁰⁾ ان کان پهرين وارا سنڌ واسي راج پڳدار قبيلن، انهيءَ ايڪتا واريءَ سوچ کان وانجهيل ڪٽو ڪٽو ٿيل، سنڌ جا مهندار هئا. شاهه لطيف اهڙي اتحاد ۽ ايڪتا کي ياد ڪندي چوي ٿو ته:

ڪٿا منجهه قرار هئا هيڪاندا سنگ ۾
ڳاهي ڳاهه فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار
نه ڄاڻان بيهار ڪي ثابت هوندا سنگ ۾
هڪ لطيفي روايت ۾ انهيءَ بيت جي آخري ست هن طرح آهي:
”نه ڄاڻان بيهار ڪي ميڙو ٿيندو سڄڻين.“

شاهه عنايت الله خلاف پيرائي ۽ وڏيرڪي مهم: سيد محمد مطيع الله ’راشد‘، برهانپوري، ’ديوان عطا‘ جي مقدمي ۾، استحصالِي هٿيار طور ۽ پرمار قوتن پاران مذهب کي استعمال ڪرڻ واري انهيءَ ڪامورڪي ۽ وڏيرڪي ٽڪسات بابت لکي ٿو ته:

”شاهه صاحب جي ملحد هجڻ جي پروڀڻ ڪندا ڪري عام فضا کي سندن خلاف ڪري ڇڏيو. چنانچه هڪ ڏينهن ماڻهن جو هجوم سندن خانقاهه تي ڪاهي آيو. شاهه صاحب پنهنجن فقيرن کي مقابلي ڪرڻ ۽ سامهون ٿيڻ کان منع ڪري ڇڏي ڪجهه فقير شهيد ٿي ويا. انهن خونن جي خون بها جي دعويٰ شاهي دربار ۾ ڪئي وئي. شاهي دربار مان مخالفن کي فقيرن جي خون بها پري ڏيڻ

جو فرمان جاري ٿيو. انهيءَ ڏوهه ۾ علماءِ حڪم ۽ زميندارن سڀ شريڪ هئا، سو خون بها کير ٿو پري؟“⁽²¹⁾

هو نٿي جي نواب اعظم خان پاران، دهليءَ جي دربار ۾ شاهه عنايت جي هڪ ننڍڙي پر انتهائي مضبوط مرڪز ۽ غريب عوام جي حمايت رکندڙ جماعت کي باغين جي جماعت قرار ڏيارڻ لاءِ ڏنل سرڪاري هوڙدنگن جي لکيل تفصيل بابت لکي ٿو ته:

”هتان (سنڌ مان) رپورٽ اماڻي ته فقيرن گهڻائي ماڻهو ڪنا ڪيا آهن، ۽ بغاوت لاءِ سنڀريو ويٺا آهن. بغاوت جي ڳالهه ٻڌي دهليءَ جي دربار، فقيرن کي ٻنهي ختم ڪرڻ جا احڪام جاري ڪيا. انهيءَ تي آسپاس جي سڀني زميندارن ۽ حاڪمن، غندن جو وڏو ڪٽڪ سنڀرائي، فقيرن تي حملو ڪيو. زبردست جنگ کان پوءِ، شاهه صاحب کي ٺڳيءَ سان، 18 ذي القعدة 1129ھ تي گرفتار ڪيو ويو. ۽ 9 صفر 1130ھ ۾ کيس قتل ڪري ڇڏيائون.“⁽²²⁾

نواب اعظم خان جي نٿي ۾ نواب مقرر ٿيندي ئي، ڏکڻ سنڌ جي زميندارن شاهه عنايت خلاف هُن جا ڪن پڙ شروع ڪيا. سيد سبط حسن ’نوڀد فڪر‘ ۾ لکي ٿو ته:

”نواب اعظم خان کي صوفي شاهه عنايت الله سان ذاتي عناد ۽ وير به هو، چون ٿا ته، اعظم خان هڪ پيرو ساڻس ملڻ ويو ته فقيرن اهو چئي روڪي ڇڏيو ته سائين جن ورد وظيفي ۾ مشغول آهن، جڏهن ٻنهي جي ملاقات ٿي ته نواب اعظم خان فارسيءَ ۾ چيو ته:

’درويش را دربان نه شايد‘

(درويش جي در تي دربان سنا نٿا لڳن)

ان ڳالهه تي صوفي شاهه عنايت الله صاف لفظن ۾ ورائيو ته:

’به شايد تا سگ دنيا نه آيد‘

(نيڪ آ، جيئن دنيا جو ڪتواندر نه اچي وڃي.)

اها ڳالهه نواب اعظم خان لاءِ ذاتي رنجش بڻجي وئي.“⁽²³⁾

شاهه عنايت جي شهادت: ان ريت، تاريخ 9 صفر سن 1130ھ/ 1 جنوري 1718ع تي شاهه عنايت (جهوڪ واري) کي ٻن مهينن جي ڊگهيءَ جنگ ڪرڻ کان پوءِ، دوکي ۽ دولاپ سان گرفتار ڪري نواب اعظم وٽ آندو ويو ۽ تاريخ 15 صفر، سن سنڌي ٻولي

1130ھ/7 جنوري 1718ع تي سنڌ جو هي سورهيہ۔ پورهيت سرواڻ شهادت جي مرتبي تي وڃي پهتو. صوفي حضور بخش، ڪتاب ’شاهه عنايت شهيد‘ ۾ لکي ٿو ته: ”هن چئن مهينن جي معرڪي ۾، اٽڪل پنجويهه هزار صوفين جانيون قربان ڪيون ۽ شهادت حاصل ڪئي.“⁽²⁴⁾ انهيءَ ڳالهه ۾ وڌاءُ آهي، ها البت جهوڪ جي آسپاس جي ڪُل آباديءَ کي بنا ڪنهن ننڍي وڏي جي تفريق جي ايترو ڳاڻيتو ممڪن آهي. هن قتلام ڪرائڻ ۾ دهليءَ جي حاڪم، شهنشاهه فرخ سير سان گڏ ٺٽي جو نواب اعظم خان، ميان يار محمد ڪلهوڙو، مير شهداد خان ٽالپر ۽ ترجا جاگيردار سيد ۽ پير شامل هئا، جن ۾ سيد واسع شاهه بلڙي وارو، حمل جت ۽ ارباب نور محمد پليجو نمايان هئا.

آن ڪ ساڻي ڏٺ، جي مون ويڙهه وڃايا،
روٽان رت مڃڻ، هاڻي تن هوتن ڪي.
1، جنوري 1718 تي صوفي شاهه عنايت جي آڏو صلح جي تجويز پيش ڪئي وئي.
”ميان خدايار خان ڪلهوڙي جي پٽ ميان محمد خان ۽ مير شهداد خان ٽالپر ۽ ٻين فوجي سالارن، قرآن کي وڃ ۾ آڻي وعدو ڪيو ته فقيرن جي جان ۽ مال کي ڪوبه نقصان نه رسندو.“⁽²⁵⁾
اهي ئي هر دؤر جي استبدادي قوتن جون عياريون ۽ ٽڪسات هوندا آهن. هتي به ائين ئي ٿيو. نواب اعظم خان جي خيمي ۾ ’صلح نامي‘ تي صحي ڪرڻ لاءِ رسندي ئي صوفي شاهه عنايت کي هٽڪڙول وڌا ويا. ان کان پوءِ جهوڪ جي وسنديءَ تي حملو ڪيو ويو، ماڻهن جا گهر ساڙيا ويا. ماڻهو ماري ويا، هر شيءِ کي تباهه ۽ برباد ڪيو ويو. جيئن شاهه لطيف، سر حسينيءَ ۾ چيو آهي ته:
ڏنوءَ لڳو ڏونگر ٻريو، پيئر ڪاڻي پُون،
من آن لائو مون، سندو جيئڻ آسرو.
شاهه عنايت الله جهوڪ واري هن صوفيءَ جي حاڪمن آڏو اها حاضر جوابي آخري وقت تائين قائم ۽ دائم رهي. نواب اعظم خان سان طويل سوالن ۽ جوابن جي سلسلي ۾ هڪ ڀيرو جڏهن اعظم خان کيس فارسيءَ ۾ چيو ته:
”هان توکي قتل ڪيو ويندو، ڳالهائڻ ۾ ڊيگهه جو ڪهڙو فائدو؟“

ان تي شاهه عنايت کيس ورائيو ته:
هرگز نميرو آنکه دلش زنده شد بعشق
ثبت است بر جريدهء دوام ما
”اهو ماڻهو جنهن جي دل عشق سان زنده آهي ڪڏهن اهو به نه
مړندو. اسان جي ابدیت جي مَهر ڪائنات جي دفتر تي لڳل
آهي.“⁽²⁶⁾

سُر ڏهر ۾ شاهه لطيف جهوڪ جي استعاري سان چيو آهي ته:
جهجان پَسئو جهوڪ، آيل سنگهارن جي،
جَن ٿي پَهي پيارا، منجهان متن موڪ،
لڏي وچان لوڪ، اُني وِٽڙا اُڪري
”جهوڪ کي ڏسي ڪري هانءُ جهجي پيو جن ايندڙ مسافرن کي
متن مان موڪ مهڻي ٿي پياري، اُهي هستيون هن لوڪ - ماڻهن مان
لڏي ڪري هليون ويون آهن.“

اهو بيت، سنگهارن جي حوالي سان، جهوڪ جي هاڃي تي هڪ ڏک هاڻي
ڳالهه به ليکي سگهجي ٿي، چو ته ’سنگهار‘ پنهنجي علائقي جا جڏا جياريندڙ آهن، ۽
نه رڳو جڏن جا جيءُ جياريندڙ آهن پر جوءُ به جياريندڙ آهن.
ڊاڪٽر غلام محمد لاکو پنهنجي ڪتاب ’ڪلهوڙا دور حڪومت‘ ۾ هن
واقعي بابت لکي ٿو ته:
”ميان يار محمد جي حياتيءَ جي توڙي بنهه آخري زماني ۾، صوفي
شاهه عنايت لانگاهه جي شهادت جو ڏکوئيندڙ واقعو پيش آيو“
هو وڌيڪ لکي ٿو ته:
”ميان يار محمد 11 ذي القعد 1131ھ / 14 سيپٽمبر 1719ع وفات
ڪئي، هن کي خدا آباد ۾ دفن ڪيو ويو“⁽²⁷⁾
هو ميان نور محمد جي تخت نشيني بابت لکي ٿو ته:
”ميان نور محمد به مهينا والد جي موت جو سوڳ ڪري، پوءِ 11
محرم 1132ھ / 13 نومبر 1719ع تي مسند نشين ٿيو“⁽²⁸⁾

شاهه لطيف ۽ شاهه عنايت جي ملاقات: مولانا دين محمد وفائي پنهنجي

ڪتاب ’لطف للطيف‘ ۾ لکيو آهي ته:

”شاهه لطيف صاحب جي ڦوهه جوين جو وقت هو والد بزرگوار
(شاهه حبيب) جيئرو جاڳندو موجود هو. سنڌ جي سير ۽ سالڪن
جي صحبت لاءِ جيڪو سوداءِ هن صاحبزادي کي سمايل هو سو
کيس سنڌ جي نامور صوفي شاهه عنايت جهوڪ واري جي ملاقات
لاءِ چڪي آيو.“⁽²⁹⁾

انهيءَ ملاقات ۾ شاهه عنايت الله صوفي ۽ شاهه لطيف جي وچ ۾ تصوف جي
رمزن ۾ بيتن جو تبادلو به ٿئي ٿو، جيڪو مولانا دين محمد وفائي هن ريت بيان ڪيو
آهي: ”هي نوجوان عارف، سيد عبداللطيف جو قبض سبط جي ڪشش ۾ ڦاٿل هو
تنهن کي ڏسندي، شاهه عنايت الله جو ڪجهه پهريائين فرمايو سو هيٺيون بيت هوندا:

ڏسي ڏونگر ڌار، متان هلڻ هيري ٿئين،
ڪي مجازاڻيون موتيون، سڻي پنڌ پچار
پويون پائج پرين کي، حقيقت جو هار
سگهي لهندئي سار، آريچا عنايت چئي.

هن ڪلام ۾ طريقت جي منزلن طئي ڪرڻ ۾ جيڪي مشڪلاتون پيش
اچن، تن کي مڙسن وانگي منهن ڏيڻ جو ارشاد ٿيل آهي. جنهن کان پوءِ ئي هڪ
سالڪ پنهنجي مقصد کي ماڻي سگهي ٿو. جواب ۾ حضرت پٽاڻيءَ گذارش ڪئي ته:

پسي ڏونگر ڏاه، متان هلڻ ۾ هيري ٿئين،
پچي پورج سسئي، مهندا بلوچاڻي باه،
ان وڙاڻي ور جو آسرو هڏم لاه،
اڪين اوڏو آه، پرين پراهون مَ چوين.“

پروفيسر محمد علي مانجهي ڪتاب ’صوفي شاهه عنايت شهيد ۽ سندس
سلسلي جا شاعر‘ ۾ لکي ٿو ته:

”شاهه لطيف نه رڳو شاهه عنايت سان ملاقات ڪئي هئي پر
سندس خليفن ۽ ڪن خاص مريدن سان به مختلف هنڌن تي
وڃي ملاقاتون ڪيائين. ننگر ٺٽي ۾، صوفي اسماعيل، شاهه
عبدالڪريم ٺٽويءَ جهڙن، شاهه عنايت الله شهيد جي خليفن سان
رهاڻيون، مخدوم معين ٺٽويءَ سان سنگت ۽ شاهه شهيد جي فرزند،

صوفي سلام الله سان ملڻ لاءِ وڌا پند ڪري وڃي، ناري جي علائقي،
تجل ڳوٺ وٽ ملاقات ڪري رهائين ڪرڻ هن مڪتب فڪر سان
سندس وڏي تعلق هئڻ ظاهر ڪري ٿو.⁽³⁰⁾

شاهه لطيف ۽ شاهه اسماعيل صوفيءَ جي دوستي: پير حسام الدين راشدي ’گالهيون
ڳوٺ وٽن جون‘ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ لاءِ ’تحفة الكرام‘ جي حوالي سان، نئي
جي شاهه اسماعيل صوفي جيڪو شاهه عنات ۽ شاهه لطيف ٻنهي جو گهاتو دوست هو.
انهن بابت مير علي شير ’فانع‘ نٿو لکي ٿو ته:

”شاهه اسماعيل سان دوستيءَ سبب پائنجي ٿو ته، شاهه سڳوري کي
شاهه عنايت شهيد لاءِ قرب ۽ پيار هوندو ۽ ممڪن آهي ته چند
بيت جيڪي شاهه شهيد جي سلسلي ۾ چيا وڃن ٿا، سي حقيقت ۾
شهادت جي واقعي کان متاثر ٿي شاهه ڀٽائيءَ چيا هجن.“⁽³¹⁾
اڃان سي آهين، جي سزا وار سڳين جا،
وينا وڃائين، جي سناسي تون سڻين.

جي.ايم.سيد، پنهنجي ڪتاب ’پيغام لطيف‘ ۾ شاهه عنايت لاءِ لکيو آهي ته:
”هن بزرگ، ساري زندگي، عوام جا ڏک ڏاکڻا ڏسي سائڻ گڏ گذاريو
سو مٿس اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهيو هوندو. مخدوم معين
نٿو، شاهه ولي الله جي مکيه شاگرد جو صحبتي، شاهه عنايت
صوفيءَ جو لاڳاپو مخدوم بلال رحه جي سلسلي وارن سان واسطو به
اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهيا هوندا.“⁽³²⁾

مولانا دين محمد وفائي، ڪتاب ’لطف الطيف‘ ۾ لکي ٿو ته:
”شاهه عنايت الله صوفي، 1133ھ ۾ شهيد ٿيو. اُن وقت شاهه
صاحب جي ڄمار ايڪٽيه سالن جي هئي. صوفي صاحب جي
شهادت واري واقعي جو سندس طبيعت تي ايڏو ته اثر ٿيو جو ڪن
جو چوڻ آهي ته ’سر رامڪليءَ‘ جي فصل ائين جا شعر انهيءَ
واقعي کان متاثر ٿي چيا اٿس“⁽³³⁾

جي.ايم.سيد جي چوڻ موجب: شاهه لطيف جي سر رامڪليءَ جا، ’اڄ نه
اوطاقن ۾‘ وارا بيت، شاهه عنايت واري شهادت تي چيل ڪيڏاري مثل آهن.⁽³⁴⁾

اَڄُ نہ اوطاڻُن ۾، جاڳڙُ جوڳين جو
ساري سناسين کي، رُوندينءَ تان رو
پَس پاڙتان تو لاهوتي لڏي وٺا.

اَڄُ نہ اوطاڻُن ۾، طالب توارين،
آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
هوءَ جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي وٺا.

اَڄُ نہ اوطاڻُن ۾، سنڌي جوڳين جوڙ
ساري سناسين کي، ڪامي ٿيس ڪوڙ
مَنَ جَنِي سان موڙَ سي لاهوتي لڏي وٺا.

اَڄُ نہ اوطاڻُن ۾، تازا پٿر ڪَڪَ،
دُونهين دُڪُ چڙيو، پيئي اُڏامي رڪَ،
سامي ڪُٽِي سَنڪَ، وَجائي واٽَ ٿِئا.

اَڄُ نہ اوطاڻُن ۾، سنڌي باڻن بُوءُ،
ڏوربان گهوربان، نہ لَهان راوَل رَتِيءَ رُوءُ،
هَٿِمرَ جَنَ سِين هُوءُ، سي آديسي اُٿي وٺا.

دُونهين ڏنڌَ نہ لائَ، نہ سي جوڳي جُوءُ ۾،
وٺا ويراڳي نِگَرِي، چَٽَ جَنِي سِين چاٽَ،
گهڻا نهارِيمَ گهاٽَ، تَنَ سامين جي صحبت کي.

شاهه لطيف جي ڪلام وارو فڪري ۽ فني ڏانءُ، لانءُ ۽ پانءُ جو نچو سنڌ
ورنورنگ، سنڌي استعارن ۽ تشبيهن سان ڀرپور ۽ معمور آهي. هن جي چيل 'سُر
ڪيڏاري' جي جنگي منظرنگاري نچ ۽ نبار سنڌي نموني وارو ۽ ڪنهن خاص ۽
اهم 'سنڌي جنگ نامي' جهڙو پس منظر رکي ٿي.

شاهه عنايت، 'ڪوٽ' ۾ ويهي جنگ ڪري ٿو. شاهه لطيف جي ڪلام ۾
گهڻن ڪوٽن جو ذڪر اچي ٿو. هن وٽ مانجهي ۽ جهونجار مڙس مٿير گهوت مثل
آهن. جن جا گهوڙا ۽ هو پاڻ به ٿورا ڏينهن جيئن ٿا.

گهوڙن ۽ گهوڙن، جيئڙ، ٿورا ڏينھڙا،
گڏھڙ منجھ ڪوٽن، گڏھڙ راھي رڻ جا.
شاھ لطيف، ھڪ سنڌي پس منظر واري جنگ بابت چوي ٿو ته: ”بھادر،
بھادر سان گڏجي جنگ لاءِ نڪتا آھن. سندن ڪڙڪ (تلوارون)، ڌڪن مٿان ڌڪ
ھڻي، دشمن جي ڌڙن کي سڙيندا ٿا وڃن. ھو ھاڪاري ڌڪ ھڻن ٿا، دشمن ڪرن ٿا ۽
ڪونڌر نچن ٿا. سڄورڻ گجي ٿو ۽ روج راڙو ٿئي ٿو.“
بھادر گڏا بھادرين، ڪڙڪ ڪلڻ ڪڻ،
وڃھن ڌڙ ڌڙن تي، ھوڪارين ھڻن،
ڪرن ڪنڌ نچن، رڻ گجڻو راڙو ٿيو.
ھو اھڙي آبرو مندانه جنگ جي وقت ۾، ڇاتيءَ تي ٻڌڻ واري زره پائڻ کي
جھونجھار کي ريت ڪري نٿو ڄاڻي، ڇو ته، ”جنگجو ۽ سورھي اھو انسان آھي،
جيڪو رڳو جنگ جي طلب ڪري ٿو.“
ڪلي وير ڪڙڪ ۾، پاڪڙ جو پاڻي،
اڃا اُن کي، جيئڙ جو آ سانگو آھي،
سورھي سو چاڻي، جو رڳوئي رڻ چڙھي.
جنگ جي وقت، سڀ اڳيان اچي وڙھندڙ ’سائو‘ نه ھوندا آھن. جنگ جي
ميدان ۾ سر اُھي ڏيندا آھن جن لاءِ موٽڻ مھڻو ۽ ھڪ وڏي معيار ھوندي آھي.“
ڪلي وير ڪڙڪ ۾، سائو سڀ نه ھون،
پڙ تي سيئي پُون، موٽڻ جني ميهڙو.
شاھ لطيف جي سر ڪيڏاري وارو ھي سمورو جنگي منظر نامو سنڌي آھي،
جنھن ۾ تلوار جو ھڪ سنڌي نالو ’سانگ‘ ٻڌايو ويو آھي:
آيا اُجارين، تنڪ ترارين تيورا،
سانگيون سائڻ ھٿ ۾، ڪلھنئون نه لاهين،
اُڀا ٿي آھين، مھائين مَرڻ تي،
ڏنو ڪالھ ڪنھين، جونجھار ڪو جھڳڙو،
ھاڻين ھڏا مچائيا، ريلي رٿ نڪين،
پائين سا سنئين، جتان جيءَ جو ڪو ٿئي.

سُر ڪيڏاري ۾ شاهه لطيف جيڪي مهين، ساڻونڊن ۽ جونجهارن جي وٺين
جا رت رتولي راند وارا احساس بيان ڪيا آهن، سي سنڌي سماج جي جهونجهارن،
ساڻونڊن ۽ سوڏن جي وٺين جا آهن. هُو چوي ٿو ته:

”جنگ جي ميدان مان منهنجو مڙس پڇي ويو اهو ڪونه چونڊس،
ماريو ويو ته اهو مڃيندس. هن جي منهن ۽ سيني تي ڌڪ لڳل
هجن ۽ آءُ انهن جي ٽاکور ڪندي هجان ۽ ان وقت ته آءُ شرم
کان مري ويندس جو ڪو ڌڪ پنيءَ تي لڳل هوندو. اهي وٺيون،
پنهجن جهونجهارن کي مري سوپارو ٿيڻ لاءِ آڀارين ٿيون.“⁽³⁵⁾

پڳو آن نه چوان، جي ماريو تان وسهائ،
ڪانڌ مٺهه ۾ ڌڳڙا، سيڪندي سَنهان،
ته پُڻ لَڄِ مران، جي هُونسِ پُڻ ۾.

مُر مَرين، آءُ روئين، موتي ڪانڌ مَر آءُ،
مُچُڻُ تو پُٽاءُ، گچو گَم جيڏيئون.

مُر مَرين، آءُ روئين، موتي آءُ مَر ڪانڌ،
گچن وڏا ئي پانڊ، جيڻُ ٿورا ڏينهنڙا.

جهيڙيندي ڇڏيا: شاهه لطيف، پنهنجي سماج کي ڪاري بادل هيٺ جياپي جي جنگ
ڪندي ڇڏيو. هو انهن سورهيه سرواڻن کي گهوڙن تي سوار ڏسي ٿو سندن هٿن ۾ نيزا
آهن. هي اهي انسان آهن، جيڪي بقا جي جنگ تان واپس ورڻ کي طعنو سمجهن ٿا.

مون جهيڙيندي ڇڏيا، ڪاري گگر هيٺ،
ڪارا گنڌ هٿن ۾ آزل وچيرا هيٺ،
تي ٽٽي سين ڏيڻ، موتُ جني ميهڙو.

شاهه لطيف، پنهنجي سهيوڳي شاعرن ۾ سڀني کان گهڻو اعليٰ خيال ۽
سوجهه ٻوجهه وارو انسان هو. هُو تمام گهڻي وطني سوچ رکندڙ ۽ سنڌي عوام جو هڏ
ڏوڪي هو. هن کي پنهنجي ساٿيه جي ساڃاهه سڃي هئي. هو پنهنجي سهيوڳي
شاعر، مڀين شاهه عنات وانگر قومي بقا لاءِ جهيڙيندڙ مرڪزن مان ڪنهن به هڪ جي به
بنهه خلاف نه هو. هن جي ڪلام ۾ پنهنجي وطن ۽ وطن واسين جا ڌڪ جهجها ٿا نظر اچن.

سنڌي ٻولي 103
تحقيقي جرنل

”آلا ڏاهي مَٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن.“

شاهه عنايت سان عبدالحكيم ’عطا‘ ۽ ميبين شاهه عنات جي مخالفت: سيد محمد مطيع الله ’راشد‘ برهانپوري، ’ديوان عطا‘ جي مقدمي ۾ شاعر، عبدالحكيم ’عطا‘ جنهن پاڻ به مغل شاهي ۽ ۾ وڏا عذاب ڏٺا ۽ هڪ ڀت به شهيد ڪرايو ان هوندي به هوصوفي شاهه عنايت جي برخلاف ٿيل مذهبي ۽ رياستي الزامن جي هلايل مهم کان متاثر نظر نٿو اچي، هو لکي ٿو ته:

”عطا“ جي ڪلام مان معلوم ٿئي ٿو ته ”عطا“، شاهه عنايت جي خلاف اٿاريل پروپيگنڊا کان متاثر هو ۽ سندن مخالف هو. هڪ اردو غزل ۾ هن، فقيرن جي فراغت سان حياتي گهارڻ تي طنز ڪندي، کين ’عنادي‘ سڏيو آهي. هيءُ غزل، مخطوطي ۾ ڪجهه تصرف سان ٻن هنڌن تي آيل آهي، جو اردو ڪلام جي ضمن ۾ لکيو ويندو. هتي انهيءَ بنسبت ٿورا شعر پيش ڪجن ٿا:

”عطا“ اس بھوک سوں ہم لوک رهتا ز خوردن ساگ لوی سوک رهتا
ز با افراط افطار فقيران کيوں رجناه آدھی بھوک رهتا
چگو نہ سند بستا باز سکھ سوں عنادی گر میان جھوک رهتا

تن شعرن جو هڪ ڀيڻ به قطعو آهي، جو به مبهم ته آهي پر انهيءَ ۾ شاهه صاحب جي قتل ٿيڻ ۽ گرفتار ٿيڻ جون ٻئي تاريخون موجود آهن. لفظ اهڙا ته استعمال ڪيا اٿس جو معاذالله ائين ٿو ڀانئجي ته شاهه صاحب جي الحاد جا افواهه ڦهلائي، سندن خلاف نهايت ئي زهريلي فضا پيدا ڪئي وئي هئي. اهو تاريخي قطعو هي آهي:⁽³⁶⁾

سنه غين و قاف و فنرول لام بود که پیدا شد اس سند مکار دیو
30 100 1000

بسیرت فقیر و بوضع شریر غبار و عناد است اطوار دیو
خرد سال تاریخ از اخذ او بگفتا گرفتار ادبار دیو

1129

اُن ريت اُنهيءَ پر آشوب دور ۾ سنڌ جا ٻه وڏا شاعر، هڪ سنڌي اساسي شاعر، ميبين شاهه عنات ۽ ٻيو فارسيءَ جو شاعر، عبدالحكيم ’عطا‘، مغل شاهيءَ جي هن سنڌي ٻولي

ڏاڍ ۽ ڌمڪ خلاف اُتي بيهندڙ ڏکڻ سنڌ جي هن ’حق پرست‘ مرڪز خلاف سرڪاري ڌر جي خاص ۽ اهم صورت ۾ بيٺل نظر اچن ٿا.

سنڌ جو هڪ صوفي ۽ اساسي شاعر، ميمون شاهه عنات، شاهه عنايت شهيد سان ذاتي مخالفت ۾ ايترو ته اڳتي وڌي ويو جو هن، ميان يار محمد ڪلهوڙي کي شاهه عنايت کي ختم ڪرڻ لاءِ همٿائيندي چيو ته:

تون طرو طريلن جو تنهنجي خانيءَ کاڌا لک،
يار محمد يار خدا جا، وهلا وارڇ وڳ،
هيءَ جا نڳي ڪئي آهي نڳ،
سا وڃي لاهي آ لک لانگاهه جي.

ميمون شاهه عنايت، شاهه عنايت شهيد خلاف، مغلن جي انهيءَ هٿن تي ميان يار محمد ڪلهوڙي کي شاباش ڏيندي چوي ٿو ته:

تو ونگو ونگو نائيو ڪڇ، پارڪر، پٽ،
سوڍا سلامي ٿئا، ڍل پريندو ڍٽ،
چڙهي ڪئي ڇٽ، جا هٽي لک لانگاهه جي.

صوفي لاکوفي: سُر ڪلياڻ ۾ صوفين بابت چيل هي بيت، گهڻن عالمن جي چوڻ موجب: شاهه عنايت شهيد بابت چيل آهن، انهيءَ دور ۾ شاهه عنايت الله جهڙو ڪوبه صوفي موجود ڪونه هو. ۽ اُن دور جي معروضي حالتن موجب، شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ راز ۽ ڳجهه ۾ ڳالهائڻ جو ذڪر به موجود آهي. هڪ جڳهه تي سُر مارئيءَ ۾ شاهه لطيف سائين چوي ٿو ته:

”ڳجهو ڳالهائڻ، گڏجي گاموڻ سان.“

شاهه لطيف چوي ٿو ته ”صوفي لاکوفي“ آهي، ڪنهن به فرقي جو نه آهي، هو اندر ئي اندر ۾ وڙهي ٿو هن جو قدم ظاهر نه آهي، جيڪي هن سان دشمني رکن ٿا، حقيقت ۾ هي انهن جو مددگار ۽ واهرو آهي.

صُوفي لا ڪُوفي ڪونه پانئيس ڪير،
منجهائين منجهه وڙهي، پٿر ناهي پير،
جَنِي سائس ويڙ، ٿيبي ٿني جو واهرو.

شاهه لطيف، صوفيءَ بابت چوي ٿو ته:

”صوفي ائين ديدار پسي ٿو جيئن رڳن ۾ ساهه آهي. هو ڪابه ڳجهي ۽ راز واري ڳالهه ظاهر ڪرڻ کي عين گناهه سمجهي ٿو.“

صُوفِيءَ سَتِيَرُ سَيِّنِ ۾، جِئَن رَڳُن ۾ ساھ،
 سا نہ ڪَري ڳالھَڙِي، جا پُڙوڙِي پَساھ،
 آھس اِيءُ ڪُنَا، جِئَن ڪا ڪَري پَڌَرِي

شاهه لطيف چوي ٿو ته: ”اهي صوفي، سلامتيءَ سان وڃي منزل کي پهتا، جي گهڻن سان ياريءَ ۾ نه آهن، عشق جي راند کين نيجه هجي، جنهن کي هو ذري برابر وسارڻ لاءِ تيار نه آهن. هنن جي ياري سدائين پريان سان آهي. انهيءَ مستيءَ ۾ اڻهوند واريءَ تمنا ۾ هو پرين سان وڃي پهڪار ٿيا جو هويڪ نظر ۾ يڪسوهئا.“

صُوفِي سَالِمُ سِي وِثا جِي اَڪَثَرِ سَيِّنِ اَڏِيَارَ
 بازي بازندن کي، آهي آويسار
 پريان سين پهڪار، رنديءَ رسائي ڪئا.

سچا صوفي، سک ۽ آرام ۽ سهنج هوندي به اهڃ پيا گذارين. هو انهيءَ ڪارڻ صوفي بڻبا آهن، جيئن هنن پاڻ سان گڏ نفيءَ جو سامان گڏ کنيو آهي ته هو ’کين‘ کنيو ٿا وتن.

ڏني ڏکوبا، اَڻ ڏني راضي رهيا،
 صُوفِي تي ٿيا، جِئَن ڪين ڪِنِيائُون پاڻ سَيِّنِ.

صوفين وٽ خواهشون نه هونديون آهن، نه ئي وري مٿي تي وڌ ماڻهپي ۽ عالم هئڻ واري ’گُلاه‘ (هڪ قسم جي توبي) پائيندا آهن. هو ته انهي ’گُلاه‘ کي آڳ ۾ کڻي وجهندا آهن.

صُوفِي چائين سَتَ ڪَرين، صُوفِيءَ اِيءَ نہ صلاح،
 ڪاتي وجهه گُلاه، هُڻ اُچلي آڳ ۾.

صوفياڻي توبي، مٿي تي پائڻ گهرين ٿو ته پهرين صحيح نموني ۽ طريقي وارو سچو صوفي بڻجي وڃ! زهر جي وٽيءَ وارو پيريل پيالو پيءُ ڏيکار. هيءَ دنيا انهن جو ماڳ آهي جن اعليٰ روحاني منزل (حال) کي حاصل ڪري ورتو آهي.

گُلاه رکين ڪُنڌ تي، ته صُوفِي سَالِمُ ٿِيءُ،
 وَهَ وَڻِي هِٿَ ڪَري، پُڙ پيالو پِيءُ،
 هِنڌُ تَنِي جو هِيءُ، جَنِي حَاصِلُ ڪِئو حال کي.

شاهه لطيف، انهن صوفين کي جيڪي مري مات نٿا ٿين، سدائين زندهه قرار ڏي ٿو. اهي صوفي، جيڪي هن ظاهري زندگيءَ واري موت کان اڳ مري چڪا آهن،

جن پنهنجيون سموريون سڌون ختم ڪري ڇڏيون آهن.
 مَرُٽا اڳي جي مَٿا، سي مَري ٿين نه ماٿ،
 هُوندا سي حَيَات، جِيٽان جي جِيٽا.
 صوفي سڌائڻ لاءِ ضروري آهي ته هو 'حال' واريءَ منزل تي پهتل هجي ۽ دنيا
 جي شين تان هٿ ڪٽڻ ضروري آهي.

حاصلُ جان نه حال، صُوفي جَمَ سڌائين،
 ڪونهي تَنِي قال، وُٿون جَن وِجائون.
 اهڙا صوفي، ظاهري تعظيم ۽ تعريف ڪرائڻ کان پري ٿي چڪا آهن. هنن
 کي تعريف ۽ واکاڻ هرگز ڪانه ٿي وڻي، هو 'بي حد' واري منزل تي وڃي پهتا آهن.
 تَعْظِيْمَان تَرَڪُ ٿِئا، واکاڻان وِئا،
 وِجِي تَتِ پِئا، جَتِ نِهائِيتِ ناوِ ڪا.
 ”اي الله! آءُ هنن کي ڪيئن ڳولي لهندس، جيڪي 'وحده' ۾ ئي فنا ٿي ويا.
 آءُ انهيءَ پانڌيءَ کي ساهه ڏيندس جيڪو هنن جو نياپو ڪٿي ايندو.“
 ڪَئَن اَن لَهَندي سي، اي يا اَللهُ
 ڪَئَن اَن لَهَندي سي، ”وَحَدَه“ جي وِڊيا،

.....

سِسي ڏيان ساهه سِين، يا الله!
 آءُ تَنِه پانڌيءَ کي.
 شاهه عنايت شهيد جي درگاهه تي سماع: شاهه عنايت شهيد جي درگاهه جو 'راڳنامو'،
 صوفي صادق فقير گهڻو پوءِ، شاهه لطيف جي ڪلام جي طرز ۽ سُرَن وانگر جوڙيو هو.
 جڏهن ته:

”شاهه عنايت جي شهادت کان اٺ سال پوءِ، سندس درگاهه تي شاهه
 لطيف جي حياتيءَ ۾ ئي، سماع جو سلسلو سندس فرزند، صوفي
 عزت الله شاهه شروع ڪرايو.“⁽³⁷⁾
 اُنهيءَ راڳ نامي جا ستاويھ سُر، شاهه لطيف جي رسالي جا آهن ۽ گهڻو تڻو
 ڪلام به شاهه لطيف جو ئي آهي.
 صوفي صادق فقير، شاهه لطيف کان گهڻو متاثر آهي، هو شاهه لطيف
 کي 'ڪاپڙي' جي نالي سان ڪوٺيندي، سندس ئي بيت جي وزن تي چوي ٿو ته:

ڪي جو چيو 'ڪاڙي'، سو 'صادق' سڏائون،
 آ مڙوئي مينڌرو پر پنڌ پراڻو،
 سڀ تو منجهه سڀائون، تون مڙني ۾ محيط ٿئين.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جھوڪ جي درگاهه تي، لطيفي راڳ نامي بابت لکي ٿو ته:

”سن 1210ھ-1250ھ واري عرصي ۾، ’شاهه جي رسالي‘ کي خاص طرح راڳ جي لحاظ سان سُر ۽ داستانن ۾ ورڇيو ويو. اهو پهريون ’راڳنامو‘ هو جيڪو سنڌ ۾ مرتب ٿيو. انهيءَ کان پوءِ ٿوري عرصي بعد فقير محمد صديق جي شروع ڪرايل راڳ ۽ ان راڳ ۾ ڳايل ڪلام بابت ’راڳنامو‘ تاليف ڪيو ويو ۽ انهيءَ لحاظ سان سنڌي راڳ جي تاريخي روايت ۾ هي ٻيو ’راڳنامو‘ هو جيڪو شاهه جي رسالي واري ’راڳنامي‘ کان پوءِ مرتب ٿيو.“⁽³⁸⁾

شاهه لطيف جو رسالو اوائل کان وٺي، سُر ۽ داستانن ۾ ورڇيل هو. اها ٻي ڳالهه آهي ته پوءِ وارن، ’شاهه جي ڪلام‘ کي سهيڙيندڙن اُن جي ترتيب ’سُر سسئيءَ‘ جي بدران، ’سُر ڪلياڻ‘ کان شروع ڪئي آهي. شاهه عنايت جي شهادت، 1130ھ/1718ع کان اٺ سال پوءِ ۽ سن 1726ع کان سماع جي شروعات ڪئي وئي. شاهه عنايت شهيد جي جھوڪ واريءَ درگاهه تي اوائلي دور ۾ لطيفي راڳ ڳايو ويندو آهي. اهو تعلق جھوڪ واري شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف جي جڻ گهري تعلق کي ظاهر ڪري ٿو.

شاهه عنايت الله جي درگاهه تي اهو ’سماع‘ پڻ نمونن ۾ ٿيندو آهي: ”هڪ درگاهه جو راڳ، جنهن کي ’سماع‘ سڏيو ويندو آهي ۽ ٻيو مرشد جي ’حاضريءَ‘ جو راڳ، جيڪو بنا ساز ۽ سرود جي سجاده نشين مرشد آڏو ڳايو ويندو آهي.“⁽³⁹⁾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته:

”اوائلي دور ۾ اهڙو راڳ انهيءَ ٿلهي تي ڪيو ويندو هو جتي شاهه عنايت شهيد، جو خاڪي ٻُت آڻي رکيو ويو هو. هاڻ اهو راڳ – سماع اندر ايوان ۾ ٿيندو آهي.“⁽⁴⁰⁾

هاڻ اهو راڳ هڪ وائيءَ کان شروع ٿيندو آهي، جنهن کي اُتي جا راڳي ’صدا‘ چوندا آهن. ’سُر سورٺ – راءِ ڏياچ‘ ۾ شاهه لطيف ’سُر جي صدا سُر ۾‘ هڻڻ جو ذڪر ڪندي چيو آهي ته:

مَحَلين آيو مڱڻو ساڙ ڪڍي سَرنڊو
 سِرَ جي صدا سِرَ ۾ گهوَ هڻي گهرندو
 مڻي رءُ ملوڪَ جي، چارڻ نه چُرنڊو
 جهوناڳڙهَ جهُرنڊو، ڀُنڊِي جانءُ جهروڪَ ۾.

ميبين شاهه عنات پاران ڪلهوڙن جون ڳاهون: ميبين شاهه عنات رضوي، ڪلهوڙن جو وڏو حامي ۽ حمايتي هو. پر هو هڪ گهٽ عمل ۽ ردعمل واريءَ سماجي سوجهه پوجهه وارو انسان هو. هن جو سياسي ادراڪ ڪو اعليٰ درجي وارو نه هو. سچا صوفي ۽ تصوف جي مارڳ تي هلندڙ انسان ڪڏهن به ڏُر نه هوندا آهن، ان ڪري هُو صوفي شاعر به جهڙوڪر نه هو. هن، ميان نصير ڪلهوڙي لاءِ دعا ۽ ساراهه ڪئي آهي ته:

* نسيرو آهي نصير، چانڊڪيءَ ۾ چنڊ ٿي.

ان ريت هوميان يار محمد جي به ساراهه ڪري ٿو.

* يار محمد يار خدا جا، وهلا وارڇ وڳ.

ان ريت هوميان نور محمد جي به ساراهه ڪري ٿو ۽ هن لاءِ دعاڳو آهي:

* ميان نور محمد تي، آڱو مهربان.

اڳتي هلي، ميبين شاهه عنات جي خاندان مان، سندس پوتو، قطب شاهه وري ڪلهوڙا حاڪمن کي پتي ٿو.

نڪي طبل تانهجو، نڪي ندي نير،

ڪلهوڙي جو ڪير، پتيوسين، پاتار مان.

الله حسبي، ڪلهوڙي کان ڪسبي،

تالپر کي ڏسبي، تهان پوءِ پسبي.

پتن پاراتن وارو اهو نمونو قطعي طور تي صوفياڻو دڳ ناهي. ائين وسهڻ ۾ اچي ٿو، اُن دور جو معاشره به اڄوڪيءَ سنڌ وانگر، مسهپ جو شڪار هو ۽ ان ۾ تصوف واريون خانقاهون به شامل ٿي ويون هيون. ان ڪري شاهه لطيف، سهپ ڌارڻ جي وڏي تلقين ڪئي آهي.

”نمي ڪمي نهار، ڏمرو وڏو ڏڪ.“

شاهه لطيف به سنڌ جي ڪن حاڪمن کي ساراهيو آهي، جيڪي ڪائنس گهڻو آڳاٽي دور جا عوام دوست ڪردار رکندي هئا. جهڙوڪ: ڄام تماچيءَ جي ساراهه هن ريت ڪئي اٿس.

وڏي ڄام ڄمار جنهن مياڻيون موڪيون.

ان جو مک ڪارڻ انهن حاڪمن جو عوام ۽ پورهيت دوست ڪردار هو. ڄام تماچي ’نوريءَ‘ سان شادي ڪري، ڪينجهر جي انهن مهاڻن جي زندگيءَ جو حصو بڻجي وڃي ٿو.

ميءَ هٿ ۾ مڪڙي، ڄام هٿ ۾ ڄاڙ

سڄو ڏينهن شڪار ڪينجهر ۾ ڪالهه هئو.

ڪتاب ’گالهيون ڳوٺ وٽن جون‘ ۾، سيد حسام الدين شاهه راشدي، شاهه

عنايت سان منسوب هڪ روايتي بيت تصديق نه ڪندي به هن طرح ڏنو آهي ته:

ڪاهي ڪلهوڙو آڻيو ڪري مندي صلاح،

اچي آڻيو انهن سان، جنهنين وٽ الله،

ڪلهوڙي جي باهه، وسائي ورهين ڪي.

انهيءَ قومي هاڃي جو مُک ڏميو، دهليءَ جو حاڪم، فرخ سير ۽ نئي جو

نواب اعظم خان ٿي هو. جنهن کي شاهه عنايت الله جي ڪري صوفيائي جواب جي

ڪري، هن جي ڪوڙي نوابيءَ واري آڻا، مجروح ٿي ۽ هن جي صاحبيءَ تي ڇٽ ته ڪو

حرف ٿي آيو. ان جنگ ۾ ٻي مُک جوابدار ڌر، تر جا وڏيرا، پير ۽ زميندار هئا. باقي

ڪلهوڙا ۽ ٽالپر ته شاهن جي شاهيءَ جي اشاري تي چُرپر ڪندڙا ڏور جي ۽ هن

اڄوڪي دور واريءَ سنڌ جا ساڳيا ونگارو ڪردار هئا، جيڪي ڪنهن به قومي ۽

سماجي اصول ۽ اخلاق، مان ۽ مريادا وارن گُڻن کان بنهه آجا لوڪ هئا ۽ آهن.

حوالا

1. سبط حسن، 1982ع واديءَ سنڌه ڪا سوشلسٽ صوفي مرتب: سبط حسن: نويد فڪر، ڪراچي: مڪتبہ دانيال ص 183-182
2. اميني، مولوي محمد تقی، 1955ع ”اسلام ڪا زرعي نظام دهلي: ندوة المصنفين، اردو بازار، جامع مسجد، ص 191
3. ساڳيو ص 191
4. ساڳيو ص 119
5. ساڳيو ص 123
6. ساڳيو ص 125
7. ساڳيو ص 135
8. ساڳيو ص 191
9. برهانپري سيد محمد مطيع الله ’راشد‘: تصحيح و مقدمه ’عطا‘ تنوي، عبدالحميد، مؤلف، 1959ع ديوان عطا، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ص 38
10. سبط حسن، 1982ع واديءَ سنڌه ڪا سوشلسٽ صوفي مرتب: سبط حسن: نويد فڪر، ڪراچي: مڪتبہ دانيال ص 181
11. برهانپري سيد محمد مطيع الله ’راشد‘: تصحيح و مقدمه ’عطا‘ تنوي، عبدالحميد، مؤلف، 1959ع ديوان عطا،

- حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ص 37-38
12. راشدي سيد حسام الدين، 1981ع شاھ شهيد جي سوانح جا ماخذ: مرتب: راشدي سيد حسام الدين، ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون، ڪراچي/حيدرآباد: انجمن تاريخ سنڌ، ص 255-256
 13. ساڳيو ص 350
 14. ساڳيو ص 338
 15. سبط حسن 1982ع وادي سنڌ ڪا سوشلسٽ صوفي، مرتب: سبط حسن: نويد فڪر، ڪراچي: مڪتبہ دانيال ص 202
 16. پنهور ايم. ايڇ، سنڌيڪار: سومرو عمر 2013ع، سنڌ جي ريجائي تاريخ جا ڇھ هزار سال، ڪراچي: عمر سومرو اڪيڊمي، سنڌ، ص 205-207
 17. جويو محمد ابراهيم، 2006ع شاھ سچل سامي، ڇاپو پهريون، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، ص 57
 18. ساڳيو ص 50
 19. ساڳيو ص 50
 20. ساڳيو ص 50
 21. برهانپري سيد محمد مطيع الله 'راشد'؛ تصحيح و مقدمه 'عطا' تنويي عبدالحڪيم، مؤلف، 1959ع ديوان عطا، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ص 38
 22. ساڳيو ص 38
 23. سبط حسن 1982ع وادي سنڌ ڪا سوشلسٽ صوفي، مرتب: سبط حسن: نويد فڪر، ڪراچي: مڪتبہ دانيال ص 208
 24. حضور بخش صوفي، 2007ع صوفي شاھ عنايت شهيد، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي، ص
 25. قانع مير علي شير 1957ع مقالات الشعراء، ڪراچي: سنڌي ادبي بورڊ ص 33
 26. ساڳيو ص 34
 27. لاکو غلام محمد، 2004ع، ڪلهوڙا دور حڪومت، ڪراچي: انجمن اتحاد عباسيہ پاڪستان، ص 121
 28. ساڳيو ص 121
 29. وفاي دين محمد، 1951ع، لطف اللطيف، ڇاپو ٻيو ڪراچي: وفاي پبلشنگ هائوس، ص 70-71
 30. مانجهي محمد علي، ڊاڪٽر، 2010ع شاھ عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر، ڪراچي: ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ، ص 257
 31. راشد، پير حسام الدين، "ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون" انجمن تاريخ سنڌ، 1981ع ص 335
 32. سيد جي ايم "پيغام لطيف"، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، 1974ع ص 89
 33. وفاي دين محمد، 1951ع، لطف اللطيف، ڇاپو ٻيو ڪراچي: وفاي پبلشنگ هائوس، ص 72
 34. سيد جي ايم "پيغام لطيف" ڇاپو ٻيو نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، 1974ع ص 89
 35. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، 2009ع شاھ جور سالو ڪراچي: ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
 36. برهانپري سيد محمد مطيع الله 'راشد'؛ تصحيح و مقدمه 'عطا' تنويي عبدالحڪيم، مؤلف، 1959ع ديوان عطا، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ص 39
 37. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، تصحيح و مقدمه صوفي صديق فقير عرف صادق فقير، مؤلف، 2012ع، راڳنامو، ڪراچي: ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ص 6
 38. ساڳيو ص 6
 39. ساڳيو ص 7
 40. ساڳيو ص 8

نوٽ: مقالي ۾ آندل شاھ لطيف جا بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل رسالي (2009) مان ورتا ويا آهن